

Studia Biblica Slovaca

Ročník 6

2014

Číslo 1

Offprint

Studia Biblica Slovaca je časopis zameraný na skúmanie Svätého písma Starého a Nového zákona predovšetkým zo stránky filologickej, historickej, exegetickej a teologickej.

Ročník VI (2014), číslo 1

Vydáva Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Kapitulská 26, 814 58 Bratislava 1, IČO 0039786510.

Šéfredaktor: Blažej ŠTRBA (Badín)

Redakčná rada: Jaroslav BROŽ (Praha, CZ) – Peter DUBOVSKÝ SJ (Roma, I) – Pavol FARKAŠ (Nitra) – Juraj FENÍK (Košice) – Sr. Júlia Daniela ISKROVÁ OP (Ružomberok) – Róbert JÁGER (Košice) – Jozef JANKOVIČ (Bratislava) – Róbert LAPKO (Košice) – Libor MAREK (Roma, I) – Milan SOVA (Bratislava) – Peter ŠOLTĚS (Oestrich-Winkel, D) – Jozef TIŇO (Bratislava) – František TRSTENSKÝ (Spišské Podhradie) – Pavel VILHAN (Badín) – Sr. Gabriela Ivana VLKOVÁ OP (Olomouc, CZ)

Za lektorovanie všetkých článkov zodpovedá redakčná rada.

Výkonný redaktor: Martina Korytiaková

Jazyková úprava: Anna Viglašová

Obálka: Michal Martinka

Na príprave publikácie sa podieľali aj Sinéad Martin a Milan Tomaga.

Príspevky v slovenčine alebo češtine, alebo knihy na recenziu prosíme adresovať na jednu z adries: Redakcia *Studia Biblica Slovaca*, Banská 28, 976 32 Badín (Slovakia), tel.: (00421) 048/418 26 02, redakcia@biblica.sk, www.biblica.sk,

František Trstenský, Teologický inštitút, Spišská Kapitula 6, 053 04 Spišské Podhradie (Slovakia), tel.: (00421) 053/419 41 80, f.trstensky@gmail.com.

Príspevky sa požadujú v elektronickej podobe (najlepšie pripojeným dokumentom e-mailu), podľa možnosti v textovom editore Microsoft Word (formát A4, typ písma Times New Roman, riadkovanie 1,5). Ak sú používané iné fonty písma pre hebrejčinu a gréčtinu ako v programe BibleWorks, tak upresniť aké, prípadne preposlať používaný font spolu s príspevkom. Príspevok typu štúdia, poznámka alebo reflexia musí byť doplnený zhrnutím nie dlhším ako 150 slov a jeho anglickou verzou, anglickým názvom príspevku, max. piatimi kľúčovými slovami v slovenčine a angličtine, zoznamom bibliografie podľa bibliografického štýlu a kontaktom na autora príspevku. Nevyžiadané rukopisy sa nevracajú. Redakcia si vyhradzuje právo upraviť titulok a vykonať potrebnú jazykovú a štylistickú úpravu prijatých príspevkov. Viac na www.biblica.sk.

Objednávky môžete posilať na mailovú adresu vydavateľa (kniznica@frth.uniba.sk), redakcie (redakcia@biblica.sk) alebo knižnice Kňazského seminára sv. Františka Xaverského v Badíne (kniznica@xaver.sk).

Články časopisu sú abstrahované v troch svetových periodikách: *Old Testament Abstracts* ISSN 0364-8591, *New Testament Abstracts* ISSN 0028-6877 a *Elenchus of Biblica*.

S povolením Arcibiskupského úradu v Bratislave zo dňa 3. júna 2014

Prot. N. 2229/2014

Studia Biblica Slovaca

Printed in Slovakia, 6/2014.

Vychádza dvakrát do roka.

Cena: 6 €

ISSN 1338-0141

EV 3744/09

Vývoj teórií o vývoji biblického monoteizmu a teória Marka S. Smitha

Adriana Alexyová

Úvod

Téma vývoja biblického (ďalej bibl.) monoteizmu je medzi odborníkmi veľmi rozoberaná a zatiaľ nedošlo k jednoznačnému konsenzu (ak je vôbec možný¹). Pokúsime sa preto stručne načrtnúť, ako sa vyvíjali teórie v tejto oblasti, pričom budeme vychádzať najmä z práce R. K. Gnusea². Pozornosť potom sústredíme na teóriu M. S. Smitha a na metódy, ktorými bol podľa neho vývoj bibl. monoteizmu zaznamenaný: metódu konvergenencie, diferenciácie a kultúrnej či kolektívnej pamäti a amnézie³. Aby sme lepšie vnikli do vtedajšieho myslenia, slovo *boh* budeme používať ako apelatívum aj v prípade JHWH pre diachróne znázornenie jeho postavenia v náboženstve Izraela v dobe železnej (ďalej IA) a tiež pri všeobecných zmienkach o božstve Izraela, okrem prípadov, keď budeme mať na mysli koncepciu jediného Boha.

¹ Slovenská biblistika sa tejto téme doteraz venovala len okrajovo, zrejme pre náročnosť jej spracovania. Medzinárodná konferencia Izraelský monoteizmus v kontexte dejín starovekého Blízkeho východu, ktorá sa konala 15. – 16. 4. 2008 v Prešove, je skôr ojedinelým počínom než prezentáciou systematickej práce v tejto oblasti. Pre príspevky pozri KARDIS – SLIVKA (eds.), *Izraelský monoteizmus*. Pozri tiež POLIAKOVÁ, Viera Izraela,

² Porov. GNUSE, *No Other Gods*, 62-128.

³ Výraz „kultúrna pamäť“ zaviedol nemecký egyptológ J. Assmann (porov. ASSMANN, *Das kulturelle Gedächtnis*), ktorý staval na pojme „kolektívna pamäť“, zavedenom francúzskym filozofom a sociológom M. Halbwachsom (porov. HALBWACHS, *Les cadres sociaux*). Podľa neho „pamäť je to, čo kultúra kolektívne uchováva o svojej minulosti, zatiaľ čo história ju kriticky posudzuje. V afektívnej rovine kultúrna pamäť potvrdzuje podobnosti medzi minulosťou a prítomnosťou... Vyjadruje sa odovzdávaním obrazov, ktoré vytvárajú sieť sociálnych mravov, hodnôt a ideálov, uznávaných v sociálnych skupinách.“ (SMITH, *The Memoirs of God*, 127.)

1 Prehľad teórií o vývoji biblického monoteizmu

1.1 Teórie prezentované do 80. rokov 20. stor.

Do čias osvietenstva, keď došlo k prvým pokusom o výklad izraelského náboženstva v historickom porovnaní s inými náboženstvami, najmä z oblasti starovekého Blízkeho východu (ďalej SBV), sa monoteizmus prezentoval ako dogma SZ s počiatkom v časoch patriarchov⁴. Biblisti poslednej štvrtiny 19. stor. opisovali vývoj izraelského náboženstva ako prechod viacerými prirodzenými vývojovými štádiami k intelektuálnej vyspelosti, až kým nedosiahlo monoteizmus a etický pohľad na skutočnosť. Používali výsledky nových vied, antropológie a komparatívnej religionistiky a etapy izraelského náboženstva opísali výrazmi animizmus, totemizmus, polyteizmus, henoteizmus, monolatria a napokon monoteizmus. S prvou rozvinutou prezentáciou tohto modelu vystúpil J. Wellhausen, ktorý študoval pramene Pentateuchu (ďalej Pnt) ako úvod do písomnej a intelektuálnej histórie Izraela. Evolučnú schému vývoja vypracoval aj W. R. Smith. Ich názory prevažovali medzi biblistami šesťdesiat rokov⁵.

S postupne prichádzajúcimi evolučnými paradigmami dochádzalo v polovici 20. stor. k nespokojnosti medzi odborníkmi v oblasti humanitných a spoločenských vied. Biblisti začali klásť otázku, či sa izraelské náboženstvo vynáralo podľa predložených paradigiem, a to v období sedemsto rokov (1200 – 500 pred Kr.). Niektorí autori prišli s myšlienkou Mojžišovej „revolúcie“, ktorá priniesla rozvinutú formu monoteizmu už pred usadením sa v Palestíne. Veľkým zástancom tohto hľadiska bol W. F. Albright. Veril, že Mojžiš bol monoteista v pravom slova zmysle a po Mojžišovi bola monoteistická aj väčšina obyvateľstva. Jeho pohľad na monoteizmus zrejme ovplyvnil aj iných autorov jeho doby, vrátane G. E. Wrighta, J. Brighta⁶, P. van Imschoota a E. Jacoba. Najvypracovanejšiu obranu raného monoteizmu v Izraeli predstavil

⁴ Porov. KEUSKA, *Revolučný izraelský monoteizmus*, 116.

⁵ Porov. GNUSE, *No Other Gods*, 65-66.

⁶ O výsledky výskumu J. Brighta a M. Harana sa opiera E. Zajáčová, ktorá prezentuje ako jednu z možností, že monoteizmus, resp. rodiaci sa či skrytý monoteizmus ako náboženstvo nezvyčajné pre SBV, priniesli skupiny utečencov z Egypta. Porov. ZAJAČ, *Monolatria czy monoteizm*, 68-82.

izraelský vedec Y. Kaufmann⁷. V popieraní polyteizmu u väčšiny izraelského obyvateľstva zašiel dokonca ďalej ako W. F. Albright⁸.

V r. 1940 – 1970 sa významní vedci vo všeobecnosti prikláňali skôr k myšlienke Mojžišovej monoteistickej „revolúcie“ než k starej myšlienke „evolúcie“. Ak boli Izraeliti za Mojžiša aspoň teoreticky monoteistami, potom neskoršie praktiky, ktoré si v bibl. textoch zaslúžili odsúdenie, museli byť výsledkom kontaktu s Kanaánčanmi. Odborníci hovorili o synkretizme alebo zmiešaní polyteizmu s čistým monoteizmom, ktorý sa objavil už v období sudcov (1200 – 1050 pred Kr.). Proroci a deuteronomickí reformátori vyzývali ľud, aby sa vrátil k monoteistickej viere minulosti, no ich úsilie nebolo až do exilu úspešné. Obraz Izraela, ktorý bol pôvodne monoteistický alebo aspoň monolatrický, no postupne upadol do synkretizmu, sa vyskytoval v mnohých odborných publikáciách tej doby. Takéto zobrazovanie izraelského náboženstva bolo charakteristické pre Biblické teologické hnutie, veľké teologické hnutie týchto rokov, väčšinou ovplyvnené kontinentálnou neoortodoxiou začiatku 20. stor., ktorá tiež negatívne reagovala na idealistické liberálne predstavy a použitie jednoduchých evolučných paradigiem 19. stor. Toto hnutie hovorilo o Biblii ako o dejinách spásy (*Heilsgeschichte*). Vynorenie sa izraelského monoteizmu opisovalo skôr ako prielom než postupnú evolúciu a pedagogicky a teologicky dávalo do kontrastu izraelské náboženstvo s kanaánskym náboženstvom či s náboženstvami SBV. Kanaánsky polyteizmus s kultom plodnosti stavalo do protikladu s izraelským monoteizmom a jeho etickými požiadavkami. *Heilsgeschichte* model bol neskôr prekonaný a s ním zaniklo aj Biblické teologické hnutie⁹.

1.2 Teórie prezentované od 80. rokov 20. stor.

V 80. rokoch 20. stor. odborníci začali zastávať názor, že izraelské náboženstvo sa vyvíjalo v postupných štádiách či „skokoch“ v predexilovom období až po svoje vyvrcholenie v absolútnom monoteizme babylonského exilu (586 – 539 pred Kr.). Tento postoj, ktorý navrhuje série intelektuálnych revolúcií v období, ktoré vyvrcholilo exilom, sa nachádza v strede medzi Wellhausenovým postupným evolučným modelom a Albrightovou myšlienkou

⁷ Pozri KAUFMANN, *Religion*.

⁸ Porov. GNUSE, *No Other Gods*, 66. Pozri tiež KLUSKA, *Revolučný izraelský monoteizmus*, 119-120.

⁹ Porov. GNUSE, *No Other Gods*, 66-68.

raného revolučného monoteizmu. Od r. 1980 hovoríme o evolučnom procese, ku ktorému dochádza revolučným spôsobom. Učenci pri týchto nových teóriách argumentovali súdobými archeologickými objavmi. Našli sa dôkazy o rozmanitosti a komplexnosti izraelskej kultovej praxe. Najviac sa diskutovalo o nápisoch z Kuntillet 'Ajrud a Chirbet el-Kom¹⁰, ktoré odborníkov priviedli k domnienke, že polyteistický jahvizmus mohol byť v Izraeli normatívnym predexilovým náboženstvom, a nie synkretistickou anomáliou. Tieto nálezy potvrdzujú vážne ohrozený monoteizmus v predexilovom období i aktuálny polyteizmus ako prirodzené náboženské vyjadrenie bežného ľudu. Predtým bibliisti hľadali také archeologické údaje ako dôkaz synkretizmu medzi izraelským a kanaánskym náboženstvom. No začalo sa javiť pravdepodobnejším, že raný čistý jahvizmus nikdy neexistoval, iba v myšliach deuteronomistických historikov a veľmi malej menšiny vyznávačov JHWH. Odborníci začali tušiť, že neskorší jahvizmus sa mohol objaviť mimo veľkého kanaánskeho náboženstva alebo mimo jahvizmu, ktorý sa v podstate od neho nelíšil. Artefakty sú dôkazom nielen synkretistického kultu, ale aj bežného náboženstva JHWH väčšiny ľudu v IA. Odborníci teda pokladajú bibl. texty za opis dejín izraelského náboženstva z hľadiska malej monoteistickej menšiny a väčšinu Izraelitov za v podstate polyteistických jahvistov, ktorí nevedeli, že sa mýlia. Toto je zhruba základný biblistický konsenzus, no rôzni bibliisti od r. 1975 ponúkajú množstvo teoreticky možných scenárov: D. Baly, Morton Smith, G. Ahlström, I. Mihalik, V. Nikiprowetsky, H. W. F. Saggs, N. Gottwald, F. Stolz, O. Keel, H. Vorländer, B. Lang, N. Lohfink, G. Theissen, Ch. Dohmen, E. Nicholson, W. Dever, P. K. McCarter, B. Halpern, Mark S. Smith, A. Dearman, N. Cohn, R. Albertz, R. K. Gnuse a ďalší¹¹. Predpokladajú evolučný proces, ktorý prešiel cez rôzne štádiá monolatrie alebo henoteizmu v IA do čistého monoteizmu, ktorý vznikol v exile. Opisujú tento proces vo vývojových štádiách a často zdôrazňujú jeho radikálny či revolučný charakter. Podľa nich sa monoteizmus objavoval v sérii kríz, v ktorých hovorcovia vyjadrili názor alebo urobili niečo, čo vývoj posunulo vpred. Na vyjadrenie tohto procesu zavádzajú aj nové pojmy a výrazy.

¹⁰ Pre analýzu nálezov v Kuntillet 'Ajrud a Chirbet el-Kom pozri MESHELL, *Two Aspects*, 99-100; MESHELL, *Kuntillet 'Ajrud* [cit. 2012-08-19]. Pre detailnú analýzu pozri napr. ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel*, 358-405.

¹¹ Pre stručný prehľad teórií týchto autorov a bibliografické referencie pozri GNUSE, *No Other Gods*, 74-104.

Druhú skupinu tvoria odborníci, ktorí predstavujú ich opozíciu a predkladajú iné modely, na ktoré dostávajú kritickú reakciu. Niektorí tvrdia, že monoteizmus existoval už v ranom Izraeli, a ich pohľad stojí za zmienku. Podľa I. Zeitlina medzi Mojžišovou vierou a kanaánskym kultom nebol nijaký synkretizmus, monoteistická revolúcia sa začala Mojžišom a od tých čias boli Izraeliti podrobovaní polyteistickému útlaku. S Y. Kaufmannom zdôrazňoval, že Izraeliti boli monoteistami, lebo nerozumeli ozajstnému polyteizmu, a prorocká kritika bola zameraná proti fetišizmu a nie proti pravému polyteizmu v Izraeli. Obhajuje tiež historickosť patriarchov, Jozueho násilné dobýjanie, Mojžišovo autorstvo Dt a všeobecnú historickosť všetkých bibl. narácií¹². Kritizuje tiež všetky formy kritickéj textovej analýzy. Ostatní odborníci ho ignorujú pre jeho nepochopenie archeologických nálezov a naivné a miestami mylné použitie bibl. textov. Serióznejšiu alternatívu ponúkli J. Tigay a J. Fowlerová¹³. Podľa nich väčšina Izraelitov uctievala výlučne JHWH a bola veľmi monolatrická a monoteistická. J. Tigay tvrdí, že jediným polyteizmom bola náboženská činnosť, ktorú podporoval kráľovský dvor v rámci svojich medzinárodných stykov. Obaja autori zrejme neboli dost' citliví na koncepciu najvyššieho národného božstva, ktorá nevyklúčovala existenciu iných bohov. Jediným biblistom, ktorý ich prácu bral vážne, je J. de Moor, podľa ktorého vysoké percento teoforických prvkov JHWH v menách predpokladá populárny monoteizmus a nechotu verejne uctievať iných bohov¹⁴. Zastával tiež názor, že jahvizmus vznikol ako revolučný prielom v IA I (1200 – 1050 pred Kr.) ako reakcia na „krízu polyteizmu“ v mladšej dobe bronzovej (ďalej LB: 1550 – 1200 pred Kr.)¹⁵. Konflikt medzi Elom a Baalom viedol k pohrdaniu bohmi a k ochote prijať nové božstvo, ako bol JHWH, podobne ako sa v severnej Palestíne začal uctievať Baal a v južnej JHWH-El. JHWH a El splynuli do jedného božstva ešte pred príchodom Izraelitov do Palestíny. Podľa niektorých bol JHWH ugaritský (ďalej ugar.) boh Jam. Popularita JHWH prípadne mohla rásť so vstupom kočovníkov Chapiru do Palestíny v 14. stor. pred Kr. Neskorších kočovníkov viedol Beja (1203 – 1197 pred Kr.), významná osobnosť, ktorú spomínajú egyptské texty a mohla byť známa ako Mojžiš. Toto nové uctievanie JHWH prevážilo na juhu, kde JHWH absorboval Ela a stal sa

¹² Pozri napr. ZEITLIN, *Ancient Judaism*.

¹³ Pozri napr. TIGAY, *You Shall Have No Other Gods*; FOWLER, *Theophoric Personal Names*.

¹⁴ Porov. DE MOOR, *The Rise of Yahwism*, 10-11.33.40-41.

¹⁵ Porov. DE MOOR, *The Crisis of Polytheism*, 1-20.

jediným najvyšším božstvom. Podľa J. de Moora bol monoteizmus pevne zavedený medzi ľuďom už pred vznikom monarchie. Hypotézy J. de Moora biblisti okrem R. S. Hessa¹⁶ väčšinou prijímali. Sú brilantne argumentované, no neuveriteľne hypotetické. História zrekonštruoval na základe archaicky znejúcich básní v Biblii. Jeho teória je zaujímavá, ale nepravdepodobná. Odborníci čím ďalej, tým viac pokladajú vznik monoteizmu za neskorší jav, ku ktorému došlo v predexilovom období a priniesol ovocie v exile¹⁷.

Značná časť odborníkov však zastáva ešte iný názor. Podľa nich sa monoteizmus objavil až v exile alebo po ňom a nepredchádzali mu nijaké vývojové štádiá v predexilovom období. Učenci orientovaní týmto smerom vyslovujú mienku, že väčšina bibl. nárácií je beletrizovaná a je to vlastne exilový a poexilový výtvor. Predexilovému príspevku k objaveniu sa monoteizmu neprikladajú nijaký význam. Pri rekonštrukcii dejín Izraela alebo vývoja náboženstva sa neopierajú o bibl. texty, čo je podľa mnohých na škodu vecí. Sú to najmä N. P. Lemche, T. Thompson, G. Garbini, H. Niehr, P. Davies¹⁸. Títo kritickí odborníci našli svojich poslucháčov v európskych kruhoch, najmä v Škandinávii, a ich myšlienky môžu zaujať centrálnu miesto v budúcich debatách.

Mnoho špecializovaných štúdií, ktoré sa zaoberajú niektorou stránkou jahvizmu, potvrdzuje, že izraelské náboženstvo má veľa spoločného s kanaánskym. Osobitnému záujmu sa teší téma identity Ašery, ktorú väčšina odborníkov pokladá za súdobé božstvo, manželku JHWH, a jej úctu za prijateľnú vo veľkej časti dejín Izraela. Po reformách bola absorbovaná do osoby JHWH a jej miesto ako symbolickej manželky zaujala abstrakcia, Múdrost' či Tóra. Niektorí zasa pokladajú Ašeru za posvätný stĺp alebo strom, ktorý symbolizoval bohyňa z 2. tis. pred Kr., ale na jej identitu ako samostatnej osoby sa zabudlo. Symbol Ašery bol teda rozšírením JHWH alebo fetišom. Ďalší zasa navrhujú, aby sa Ašera chápala ako bohyňa z ranej monarchie, ktorú vytlačil týrsky Baal a ďalej sa uctievala len ako ilegálne božstvo pre ženy¹⁹. Väčšina týchto odborníkov

¹⁶ Pre kritiku hypotéz J. de Moora pozri HESS, *The Divine Name Yahwe*, 181-188.

¹⁷ Porov. GNUSE, *No Other Gods*, 105-109.

¹⁸ Pre stručný prehľad teórií týchto autorov a bibliografické referencie pozri GNUSE, *No Other Gods*, 110-114.

¹⁹ Porov. GNUSE, *No Other Gods*, 116-117. Pre tému Ašery pozri napr. SMITH, *The Early History of God*, 80-103; SMITH, *The Memoirs of God*, 112.115.151; DAY, *Yahweh*, 185-186 atď. Pre vzťah JHWH a ženských božstiev pozri aj ALEXYOVÁ, *Vývoj koncepcie božstva*, 110-113.

však pripúšťa, že existencia Ašerinho kultu znamená, že predexilový jahvizmus nebol monoteistický.

Odborníci, ktorí skúmali inú stránku predexilového náboženstva, tiež zdôrazňujú veľkú spojitosť s kanaánskym náboženstvom a kultúrou: J. Faur, D. Biale, H. C. Brichto, A. Green, G. Heider, S. Ackermannová, J. Levenson, J. Day, J. Strange, C. Kloosová, G. Anderson, J. Dearman, Ch.-L. Seow, A. Knauf, W. Toews, J. Berlinerblau, F. Cryer, M. Dijkstra, G. Braulik a ďalší²⁰. Vo svojich štúdiách väčšinou dospeli k záveru, že predexilové náboženstvo bolo prirodzene polyteistické a deuteronomistická história predstavuje postoj menšiny, ktorá spätne projektuje svoje hodnoty na dejiny Izraela. Veľké množstvo štúdií a názorov tiež predpokladá, že polyteizmus bol prirodzenou zbožnosťou Izraela až do monolatrie deuteronomických reformátorov a ešte striktniejšieho monoteizmu Deutero-Izaiáša. Chápu jahvizmus ako inú formu západosemitského (ďalej západosem.) náboženstva, ktoré vzišlo z prostredia náboženstiev SBV, a zdôrazňujú, že na túto spojitosť s kanaánskou kultúrou by sa malo upozorňovať. Ďalší tvrdia, že k definíciám monoteizmu v Izraeli sa musí pristupovať kriticky. V bibl. textoch totiž máme monoteistickú reč v polyteistickom systéme odkazov, t. j. reč znie pre nás monoteisticky, ale bola adresovaná polyteisticky zmýšľajúcim poslucháčom. Táto reč je rétorická, určená na to, aby ľud napredoval vo svojej zbožnosti, no neodráža teoretický monoteizmus. Bibl. reč teda musíme chápať v jej evolučnom kontexte²¹ a oceniť jej hĺbku. Podľa M. Coogana sa má na bibl. vieru pozeráť ako na „rekonštrukciu“ matrice kanaánskeho náboženstva. Náboženstvo bibl. textov má omnoho väčšiu spojitosť so svetom SBV, než odborníci v minulosti pripúšťali, a odráža evolučný pokrok oproti predchádzajúcim náboženstvám predexilového Izraela²².

²⁰ Pre stručný prehľad teórií týchto autorov a bibliografické referencie pozri GNUSE, *No Other Gods*, 117-120.

²¹ Opačný postoj zastáva napr. kanadský literárny kritik N. Frye, ktorý popri hlavnej línii svojej práce, odhaľovaní literárneho kódu Biblie a jej kompozičnej a sémantickej stránky, skúma monoteizmus tak, ako ho podáva aktuálny text SZ: akú sémantiku monoteizmu tvorí kompletná kompozícia Biblie a aké je jazykové vyjadrenie monoteizmu. Problematiku monoteizmu teda chápe na pozadí mytologického jazyka ako výrazu myslenia: metonymia odráža monoteizmus a metafora polyteizmus. Tento názor však B. Kluska pokladá za mylný, keďže „izraelský monoteizmus nie je vyjadrený na základe logickej deduktívnosti metonymie, ale na základe asymetrie metafory“. (KLUSKA, *Revolučný izraelský monoteizmus*, 127.) Porov. KLUSKA, *Revolučný izraelský monoteizmus*, 114-129.

²² Porov. GNUSE, *No Other Gods*, 121-123.

2 Vývoj biblického monoteizmu podľa M. S. Smitha

M. S. Smith, ktorého R. Gnuse radí do prvej skupiny autorov²³, opúšťa diskusiu, ktorá kladie do kontrastu izraelský monoteizmus s polyteizmom textov SBV a vykresľuje Izrael ako zásadne monoteistický, a ak nie, tak preto, lebo ho polyteistickí susedia zlákali na iné cesty. V tejto diskusii sa totiž nikto nepýta, čo znamenala „jednosť“ alebo koncepcná koherencia polyteizmu pre starovekých polyteistov, alebo či a ako bol monoteizmus preformulovaným polyteizmom. Tvrdí sa v nej len, že monoteizmus sa radikálne líši od polyteizmu a je podstatne dokonalejší. Nikto sa nepýta, či v náboženstvách SBV aj v ranom Izraeli, nedával polyteizmus väčší zmysel, pretože sa vždy pokladal za nižšiu formu viery než monoteizmus. M. S. Smith sa pýta: „Čo keď v ranom Izraeli a v kultúre jeho predchodcov dával polyteizmus viac zmyslu než monoteizmus?“²⁴ A dodáva, že nato, aby sme lepšie pochopili bibl. monoteizmus, musíme rozumieť polyteizmu raného Izraela, ako aj polyteizmu jeho širšieho kultúrneho prostredia. Monoteizmus ako preformulovaný polyteizmus raného Izraela pokladá za jednu z verzií polyteizmu SBV. Pri pozorovaní náboženskej situácie v Izraeli vychádza z nasledovných premís: 1. Monoteizmus sa vyvinul v náboženstve monarchického Izraela, alebo aspoň v časti jeho obyvateľstva, a prípadne sa stal normatívnym pre autorov textov, ktoré sa stali biblickými. 2. Tento monoteizmus nevznikol historicky v istej chvíli na Sinaji. Pri opise tých čias Biblia pripomína, že sú možní „iní bohovia“, pred ktorými Dekalóg Izraelitov vystríha. Monoteizmus sa v raných tradíciách izraelského náboženstva čítal spätne. 3. Výslovne monoteistické vyjadrenia sa objavujú v rozhodujúcich chvíľach izraelskej histórie, ale nie preto, aby popreli, že v náboženstve Izraela boli ďalšie formy izraelského polyteizmu, ani preto, aby popreli pluralitu v božstve bibl. monoteizmu. 4. Na polyteizme bolo vždy niečo monistické; používa rôzne pojmy na vyjadrenie „jednosti“ vo svete²⁵. A naopak, po objavení sa monoteistickej reči v Biblii v 7. až 6. stor. pred Kr. tu bolo na monoteizme často niečo „poly-“: preniesol na jedno božstvo rozličné typy postáv, spojených s viacerými božstvami polyteizmu²⁶.

²³ Porov. GNUSE, *No Other Gods*, 100-102.

²⁴ SMITH, *The Memoirs of God*, 87.

²⁵ Vzťahy medzi bohmi dávajú „božstvu“ vo všeobecnosti integritu či „jednosť“, ktorú si monoteisti spájajú s monoteizmom, a teda božská rodina bola pre polyteistov akýmsi druhom „monoteizmu“. Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 8.

²⁶ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 87-88.

Izraelský monoteizmus, pokladaný za jednu z hlavných črt izraelského náboženstva, podľa M. S. Smitha predstavuje odpoveď na vonkajšiu hrozbu Mezopotámie a vnútorné sociálne zhoršenie. Asýrska hrozba narušila tradičnú teológiu monarchického Izraela, ktorá bola postavená na súvzťažnosti božských a ľudských kráľov: keď bol ľudský kráľ dlho pri moci, bol to znak božskej moci a ochrany. No zánik národa mohol byť tiež signálom nemohúcnosti jeho ochranného božstva. Keď padlo severné kráľovstvo, mohlo sa zdať, že jeho ochranné božstvo je bezmocné. Presadila sa však alternatívna odpoveď SBV, že ochranné božstvo trestá svoje kráľovstvo. Južné kráľovstvo sa však po svojom zajatí ocitlo v ťažšej situácii: ľudia sa pýtali, či JHWH je bezmocný.

Izraelský pohľad na svet sa prehodnotil pri skúsenosti s Asýrskou ríšou a jej bohom. Asýrčania pokladali Aššura za božského vládcu nad všetkými bohmi ostatných národov. Keďže slovo Aššur bolo menom boha i ríše, Aššur predstavoval jej ideológiu asýrianizácie sveta. Izrael napodobňoval tento pohľad a aplikoval ho na svojho boha, no opačne tak, že moc boha bola nepriamo úmerná moci kráľa, teda obrovská moc JHWH sa prirovnávala k bezmocnosti kráľovstva. Revidovaný pohľad na svet viedol k opačnému záveru o nepriateľoch: obrovská moc Mezopotámie bola nepriamo úmerná moci jej bohov. Keď pozemská moc ríše rástla, moc jej bohov slabla, až sa stávali ničím. Skrátka, bohovia mocných ríš, Asýrie a Babylona, sa teraz pokladali za nič. Táto inverzia pozemskej a nebeskej moci viedla k novej predstave jednej božskej skutočnosti, ktorá riadi osudy oboch, bezmocného Izraela i mocnej Mezopotámie.

K vývoju monoteistického pohľadu na svet prispeli tiež vnútorné zmeny v izraelskej spoločnosti. Do 8. stor. pred Kr. bola izraelská teológia založená na predstave božskej rodiny. Základom spoločenskej identity bola rodina a predstava božskej rodiny dávala zmysel ako metafora božstva. No v 8. stor. pred Kr. sa status rodiny ako základu spoločenskej identity začal významne meniť. So zánikom severného kráľovstva tamojšie rodiny stratili puto s rodnou zemou, pretože buď utiekli na juh, alebo padli do asýrskeho zajatia. Asýrsky vpád r. 701 pred Kr. rozvrátil rodinu a rodinná identita ako prvotný výraz spoločenskej identity bola narušená. Tento vývoj sa prejavil v zmienke, že deti už nie sú zodpovedné za hriechy svojich otcov (porov. Jer 31,29-30; Ez 18; 33,12-20; Dt 24,16). Kultúra so zmenšenými rodokmeňmi, menej zrastená s tradičným rodinným dedičstvom vzhľadom na spoločenské zmeny v 8. – 6. stor. pred Kr., viac inklinovala k neseniu individuálnej zodpovednosti človeka za svoje správanie a za svet sa stávalo zodpovedné indivi-

duálne božstvo. Inými slovami, v Izraeli po 8. stor. pred Kr. dával väčší zmysel individuálny boh, zatiaľ čo v skorších časoch dávala väčší zmysel božská rodina²⁷.

Monoteizmus bol teda interpretáciou izraelskej skutočnosti vo svetle vývoja v 8. – 6. stor. pred Kr. Prevzal izraelskú tradíciu a monolatrickú prax a ponúkol novú víziu božstva, udávanú výzvami tých čias. Táto odpoveď bola revolučná vo svojej interpretácii sveta a zároveň evolučná v utváraní nového pohľadu popri starších, tradičných prvkoch²⁸.

Na tomto historickom a kultúrnom pozadí môžeme predpokladať, že izraelský monoteizmus je v 7. a 6. stor. pred Kr. odpoveďou nielen pre Izrael, ale aj pre niektorých jeho susedov ako Ammon, Moab a Edom. Nedá sa však vyčerpávajúco odpovedať na otázku, prečo sa monoteizmus nevyvinul v týchto oblastiach, keďže o situácii v týchto kultúrach v tomto období alebo neskôr máme málo informácií. Tento nedostatok môže poukazovať na rozhodujúci faktor pre ojedinelý izraelský monoteizmus: písanie hlavných izraelských náboženských textov po páde kráľovstva a iných inštitúcií po babylonskom dobytí. Vyjadrenie izraelskej identity v spojení s jedným božstvom predstavuje hlavný kultúrny projekt v exilovom a poexilovom Izraeli. Poexilové vypracovanie monoteizmu sa prenieslo aj na náboženské texty o minulosti a tak zrejme pomohlo vytvoriť a upraviť myšlienku jediného božstva vo svete. Štruktúra božstva nebola obmedzená počtom: tomuto božstvu boli prisúdené všetky hlavné božské roly. Ústredný izraelský príbeh o minulosti, Gn až 2 Kr, pomohol uviesť myšlienku jedného hlavného boha. No M. S. Smith si nemyslí, že tento druh bibl. narácie sám predstavuje potvrdenie monoteizmu. O tejto myšlienke sa v rozličných obmenách diskutovalo po desaťročia. Jedno z tvrdení hovorí, že bibl. narácia je žánrom monoteizmu, zatiaľ čo mýty SBV sú žánrom polyteizmu. No mnohí kritici nenachádzali súvislosť medzi žánrom a božstvom. M. S. Smith navrhuje iný pohľad. Hľadá štruktúru dlhodobej línie od Gn po 2 Kr s jedným božským protagonistom, ako sa tvrdilo v poexilovom období. V poexilovom kontexte je jedným z najdôležitejších argumentov monoteizmu štruktúra Tóry a historických kníh (podľa hebrejského kánonu). Hoci

²⁷ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 119-121.

²⁸ Tento prístup sa veľmi líši napr. od pohľadu J. Assmana, ktorý sa pozerá na monoteizmus ako na revolúciu. No J. Assman nesituoval bibl. monoteizmus do historického a kultúrneho kontextu v Izraeli. Pre M. S. Smitha je táto kontextualizácia pre pochopenie monoteizmu v Izraeli nevyhnutná, pretože umožňuje vidieť súvislosti. Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 121.

lína bibl. narácií poskytuje široko variujúce chápanie božstva, jednoduchá časová línia od prvého človeka po posledného judského kráľa ponúka myšlienku jedného hlavného božstva pre Izrael v jeho histórii. Polyteizmus bol odsunutý (porov. Gn 49,25) alebo odmietnutý (porov. Dt 32,8-9 [MT]), alebo inak podaný (porov. Ž 82), no tieto jednotlivé verše zrejme neboli také významné oproti dominantnému predstaveniu Tóry a chrámu s ich monoteistickým božstvom. Ako spresňuje dominantná kňazská a deuteronomistická tradícia, jedno božstvo bolo odvodené od skoršieho hlavného boha a potom sa to tak spätne čítalo a prenášalo na staršie prezentácie hlavného boha v Biblii. Nové čítanie, iné podanie a prepísanie starších textov v poexilovom období znamená, že staršie vyjadrenia o hlavnom bohu sa trochu líšia od ich vlastného pohľadu na božstvo.

M. S. Smith uzatvára, že monoteizmus je súčasťou širšej interpretácie, ktorú nachádzame v bibl. textoch. Sám osebe nie je systémom alebo myšlienkou, odvodenou zo širšej náboženskej viery alebo chápania; je interpretáciou skutočnosti, ktorá ďalej stvárnovať iné aspekty izraelského pohľadu na svet. Izraelská kolektívna pamäť a amnézia pomohli vytvoriť monoteistický pohľad Biblie popri izraelskom staršom, polyteistickom pohľade na svet, a potom interpretovať jeho stopy vo svetle novej, monoteistickej vízie²⁹.

2.1 Vývoj biblického monoteizmu ako duálny proces „konvergencie“ a „diferenciácie“

M. S. Smith vo svojich dielach zhrnuje výsledky výskumu archeologických, nápisových a textových nálezov. Na ich základe ukazuje vývoj bibl. monoteizmu nie ako výsledok evolúcie, ale duálneho procesu „konvergencie“ a „diferenciácie“ náboženských foriem v rámci náboženstva pôvodne polyteistického Izraela. Podľa neho sa jahvizmus na jednej strane vyformoval z niektorých kanaánskych božstiev alebo aspoň z ich črt. Na druhej strane, jahvizmus odmietol mnohé charakteristiky svojho „kanaánskeho dedičstva“. Rozhodujúcou otázkou teda nie je, prečo monarchia praktizovala kult iných božstiev napriek odsudzovaniu prorokov, ale prečo niektorí proroci odsúdili túto prax. M. S. Smith tiež ukazuje, ako bol izraelský polyteizmus

²⁹ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 121-123.

črtou izraelského náboženstva až do konca IA a ako sa monoteizmus objavil v 7. – 6. stor. pred Kr. a svoj vrchol dosiahol v období exilu, v Iz 40–55³⁰.

Prvou „monoteistickou metódou“, teda spôsobom, akým starobylý Izrael zredukoval rozmanitosť svojich božstiev na jedného boha, je „konvergencia“, prenesenie iných božských tradícií alebo charakteristík na JHWH. Nie je to len narážka na stotožnenie Ela a JHWH a následné spojenie s Elovou manželkou Ašerou a jeho astrálnou rodinou. Konvergencia tiež zahŕňa, že božstvám sa prisudzovali charakteristiky iných božstiev alebo mytológie potom, čo tieto božstvá a mytológie boli popreté. Tieto iné božstvá mali pôvodne čosi spoločné s JHWH (alebo Elom), napr. mená Baalových kozmických nepriateľov sa zhodovali s menami kozmických nepriateľov JHWH. Ako ďalší príklad prenesenia Baalovej tradície na JHWH môžeme uviesť vrch Cafon, stotožnený u JHWH s vrchom Sion v Ž 48,3³¹, a Baalov titul „Jazdec na oblakoch“, upravený a aplikovaný na JHWH ako „ten, čo sa vznáša nad oblakmi“ (Ž 68,5). Aj asociácia starobylého slnečného božstva sa aplikovala na božie svetlo v Gn 1. Táto aplikácia slnečnej reči na JHWH bola neoddeliteľnou súčasťou monoteistickej metódy konvergence.

Druhá monoteistická metóda zahŕňa „diferenciáciu“. Popretie iných bohov sprevádzala požiadavka, aby staršie tradície, ktoré sa predtým spájali s JHWH, k nemu teraz nepatrili, napr. Ašera a „slnko, mesiac a hviezdy“. Pri tejto druhej metóde vidíme JHWH odlišeného od skoršej izraelskej minulosti. Tieto črty boli v starom Izraeli dosť tradičné. No reinterpretovali sa nie ako črty Izraela, ale cudzích národov. Takou bola najmä Ašera, no v Sdc 6 sa nespomína ako tradičná prax Izraela, ktorou kedysi bola, ale ako cudzia prax, ktorú Izrael modloslužobne prijal za svoju³².

³⁰ Porov. COOK, *The Social Roots of Biblical Yahwism*, 8-9.

³¹ Vrch Cafon, v dobe bronzovej situovaný severne od Ugaritu, sa v západozem. náboženstvách stal božským vrchom *par excellence* a zostal ním až do IA. Preto v niektorých západozem. náboženstvách boh počasia alebo najvyšší boh tróni na vrchu Cafon a nečudo, že príbytkom JHWH v Jeruzaleme bol vrch Sion, ktorý Ž 48,3 prirovnáva k vrchu Cafon: „Vrch Sion je [na] vrchole Cafonu“ (podľa BHS, pozri tiež TDOT XII, 435). Jeruzalemský svätý vrch sa tu nazýva Cafon, pretože boh počasia a najvyšší boh Izraela JHWH môže tróniť len na božskom vrchu *par excellence*. Porov. NIEHR, „Israelite“ Religion and „Canaanite“ Religion, 31.

³² Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 151.

2.2 Vývoj biblického monoteizmu na základe „kolektívnej pamäti a amnézie“

Najnovší výskum M. S. Smitha prináša pohľad, ktorým sa líši nielen od ostatných biblistov, ale aj od svojej predchádzajúcej teórie o procese konvergencie a diferenciácie: odvoláva sa na kolektívnu pamäť a amnéziu izraelského národa v bibl. textoch, najmä pokiaľ ide o okolité božstvá³³. Táto metóda sa vyznačuje reinterpretáciou starších polyteistických pozostatkov. M. S. Smith vychádza z faktu, že Biblia nie je záznamom udalostí, ale náboženským učením, ktoré z pedagogických dôvodov predstavuje bibl. rozprávania o minulosti ako sériu „poučných momentov“, zbierku udalostí, ktoré sprevádza náboženský výklad. Tu sa vyžaduje rozumový prístup k rozlišovaniu medzi izraelským kolektívnym pamätaním si svojej minulosti a historickým kontextom, ktorý k tomu viedol. Jedným z takýchto prístupov je sociologický a historický výskum kolektívnej pamäti³⁴.

Ako príklad poslúži text Dt 32,8-9, ktorý zachoval starú zmienku o božskej rodine a jej teológii sveta. Autor básne aj čítaním „počet božských synov“ („Izraelových synov“ [MT]) pokladal Ela a JHWH za toho istého boha, boha Izraela. Báseň spomína, že iní bohovia „nie sú bohmi“ (Dt 32,17) a opisuje JHWH ako jediného boha (porov. Dt 32,39). Pre tohto autora iní bohovia očividne neexistovali. Rovnako Ž 82 odporuje staršej teológii, keď uvádza, že izraelské božstvo je povolané zohrať novú úlohu sudcu celého sveta. Dt 32,8-9 i Ž 82 však zároveň zachovávajú obrysy staršej teológie, podľa ktorej JHWH nepatrí do najvyššieho stupňa hierarchie panteónu³⁵. V ranom Izraeli patril do druhého stupňa; nebol hlavným bohom, ale jedným z jeho synov. Ž 82 však nejaví známky neskoršieho masoretského prepisu či reinterpretácie, lebo bolo ľahšie interpretovať ho monoteistickými výrazmi s predpokladom, že El Eljon bol jednoducho titul JHWH. Pokiaľ sa bibl. texty dajú nanovo čítať termínmi tejto novej monistickej vízie, ktorá sa v dnešnej dobe nazýva monoteizmus, môžu zostať v bibl. spise. Nové čítanie týchto textov umožňuje kolektívnu amnéziu odlišného pôvodu a histórie JHWH a Ela.

³³ Porov. GNUSE, *Review: Mark S. Smith* [cit. 2012-09-25].

³⁴ Pre prehľad prác najvýznamnejších sociológov a historikov v tejto oblasti pozri SMITH, *The Memoirs of God*, 124-151.

³⁵ Pre štvorstupňovú maticu hierarchie panteónu pozri napr. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 45-53; SMITH, *The Memoirs of God*, 101-119; ALEXIOVÁ, Vývoj koncepcie božstva, 115-121.

Kolektívna amnézia pôsobila aj v prípadoch, keď sa vyžadovala vedomá cenzúra ako v Dt 32,8-9. Izraelská spoločnosť pri zaobchádzaní s inými bohmi ako s bohmi iných národov tiež zabúdala, že to, čo na niektorých bohoch odsúdila, jej bolo kedysi vlastné. Ďalší vývoj tiež mohol pracovať s monoteistickou rečou, napr. mohlo dôjsť k lingvistickému javu, pomocou ktorého sa mená iných božstiev stali rodovým tvarom podstatných mien. Tak sa Ašart stala výrazom pre plodnosť, Rešef pre plameň a Deber pre mor. Výsledkom toho bola jednotnejšia zmena v predstavovaní božstva v súlade s izraelskou neskoršou kolektívnou pamäťou. Ďalším výsledkom bola zmena počtu starobyklých náboženských čít³⁶.

Uvedieme, ako M. S. Smith poukazuje na hlavné zmeny v chápaní božstva, zapríčinené nielen kultúrnou pamäťou, ale aj kultúrnou amnéziou.

2.2.1 JHWH a El

Najvýznamnejším príkladom izraelskej amnézie božstva je stotožnenie JHWH s Elom³⁷. Hoci niektoré bibl. texty nesú stopy odlišovania týchto dvoch božstiev, bibl. tradícia má sklon čítať túto odlišnosť ako súvislosť. Meno El, ktoré je jednoduchou formou slova „boh“, sa môže nanovo čítať ako rodový tvar „ten boh“. Pre Izrael bol JHWH „ten boh“. Ex 6,2-3 ukazuje, že boh, ktorý sa chápal ako El (Šadaj), sa teraz stotožňuje s JHWH. To znamená, že bohom exodu bol zrejme El, nie JHWH. Je možné, že JHWH sa pokladal za boha exodu vďaka neskoršej identifikácii. Stotožnením týchto dvoch božstiev sa Ašera pokladala za manželku JHWH, nie Ela. A pamiatka na Elovu rodinu, poňatá ako nebeské alebo astrálne zástupy, sa spájala s JHWH. Tak sa zabudlo na tradíciu, ktorá uchovávala pamiatku na všetky tieto božstvá a ich staršie odlišenie od JHWH. Zdá sa, že kultúrna amnézia je výsledkom dlhšej tradície, ktorá bola začlenená do procesu interpretácie staršej tradície, už nie celkom chápanej. V tomto prípade sa kultúrna amnézia zdá byť mimovoľná a nie úmyselná³⁸.

2.2.2 JHWH a jeho vlasť v Edome

Tvrdenie, že JHWH je zrejme prebratý z Edomu/Midiánu/Paranu/Seiru/Sinaja, nemohlo vzniknúť v neskoršej monarchii, keď sa vzťahy medzi

³⁶ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 151-152.

³⁷ Pre túto tému pozri tiež ALEXYOVÁ, *Vývoj koncepcie božstva*, 109-110.

³⁸ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 153.

Izraelom a Edomom zhoršili. Zdá sa však, že predmonarchické obdobie je dobou, keď sa JHWH ako edomský boh zakorenil v izraelskej spoločnosti na vysočine. Premenovali ho na „boha Izraela“ s pamiatkou na jeho edomský pôvod, podaný ako skúsenosť raných Izraelitov na vrchu Sinaj na ich ceste do krajiny prisľúbenej Abrahámovi. Edom ako Izraelov „príbuzný“ a JHWH ako edomský boh z izraelských textov vypadli. Bibl. tradícia zachovala stopy staršej náboženskej situácie, no zabudla na jej rozhodujúci aspekt. Znova tu mimovoľne zapracovali kultúrna pamäť i amnézia³⁹.

2.2.3 JHWH a božská rodina

Koncepcia božskej rodiny a božskej rady⁴⁰ prešla v Izraeli významnými zmenami. Božská rodina ako koncepcia polyteistickej jednoty je v Biblii len stopová. Tvrdenie, že boh nemá rodinu, čo je na SBV nezvyčajné, odráža novú situáciu v Izraeli, keď rodiny trpeli, najprv ekonomickým rozvrstvením, neskôr dobytím severu Asýrčanmi okolo r. 732 – 722 pred Kr. a juhu v r. 701 pred Kr., spojenému s masívnou deportáciou. Tento vývoj sa skončil dobytím juhu v r. 597 – 586 pred Kr. Rodina už nebola primárnym vzorom pre sociálnu identifikáciu. Individuálny človek už nebol zodpovedný za hriechy svojich rodičov. Izraelský boh sa teda začal pokladať za individuálne božstvo, zodpovedné za chod sveta. Predstava tohto boha sa vďaka vpádu Asýrčanov šírila názormi na fungovanie ríše: JHWH sa ako Aššur a neskôr Marduk stal niečím ako ríšskym bohom nad celým svetom. Výsledkom bolo zníženie pochopiteľnosti božskej rodiny ako prevládajúcej koncepcie božstva a vzrástol zmysel monoteizmu. Preto sa rodina prestala používať ako spôsob konceptualizácie božstva.

Bibl. monoteizmus sa zrejme vynoril sčasti bez vedomého zavrhnutia cudzích bohov a sprievodnej interpretácie izraelských vlastných božstiev ako cudzích, okrem JHWH. Zdá sa, že základným pilierom vývoja chápania jedného boha je reinterpretácia minulosti. Je skôr zámerná, najmä pokiaľ ide o autorov deuteronomickej literatúry (ďalej Dtr), no to neznamená, že všetky izraelské božstvá boli známe ako starobylé a potom sa úmyselne a vedome označili za cudzie. Namiesto toho sa mohlo stať, že tieto božstvá boli

³⁹ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 153-154.

⁴⁰ Pre koncepciu božskej rodiny a božskej rady pozri napr. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 41-66; SMITH, *The Memoirs of God*, 101-118; ALEXYOVA, Vývoj koncepcie božstva, 94-98.121.

pozostatkom a tie, ktoré neboli, sa v izraelskej kultúre interpretovali ako cudzie. Napr. starobylá izraelská bohyňa (zrejme Aštar alebo Ašera) sa v 6. stor. pred Kr. stotožnila s mezopotámskou Kráľovnou nebies. V dôsledku toho tie božstvá, ktoré v tomto období vyzerali ako cudzie, autori Dtr pochopili ako cudzie a rovnako vnímali aj iné stopy starších izraelských božstiev. Na tejto zmene, ktorá kontrastovala s úmyselnejšími zmenami v predstavovaní minulosti, ako napr. s bibl. zobrazením vrchu Sinaj, sa mohli sčasti podieľať mimovoľná kultúrna pamäť a amnézia.

Božská rada bola prekonfigurovaná, aby vyjadrovala novú, mono-teistickú perspektívu len s dvomi stupňami božstiev: s jedným najvyšším kráľom božskej ríše a anjelmi. Myšlienka božskej rady mala v Izraeli dlhú literárnu históriu. Trvala až do monarchického obdobia. Napr. v 8. stor. pred Kr. sa v Iz 6 objavuje obraz nebeského serafína v službe tróniaceho JHWH. Anjeli nemali rovnaký ontologický status ako božský kráľ. Ich pôsobenie záviselo od božského kráľa, ktorému slúžili. Ich moc sa odvodzovala od účasti na „Jednej Najvyššej Moci“. Moc, pripisovaná druhému stupňu hierarchie panteónu, sa aplikovala na anjelov najnižšieho, štvrtého stupňa (oba stupne sa nazývali „božskí synovia“ alebo „božstvá“), ktorí sa chápali ako „mocnosti“ odvodené od „Jednej Božskej Moci“⁴¹. Starobylé polyteistické narácie, známe v ranom Izraeli, s črtami bohov druhého stupňa neskôr v Izraeli prežili ako príbehy o anjeloch štvrtého stupňa a narácie o bohoch druhého stupňa boli zabudnuté⁴².

2.2.4 Anjeli a boh otcov

Stotožnenie božstiev druhého stupňa s „poslovskými“ božstvami štvrtého stupňa vyústilo do ďalšej zmeny: príležitostnej identifikácie rodiny

⁴¹ Astrálne asociácie, ktoré stáli za polemikou proti babylonskému kráľovi v Iz 14,12-13, zachovávajú starobylý príbeh o božskom konflikte v nebesiach, zahŕňajúci boha Šachara. Ten vystúpil na nebesia a vyvýšil svoj trón „nad všetky Elove hviezdy“. Pokúsil sa nahradiť iné astrálne božstvá a zrejme aj Ela samého. V Izraeli táto forma príbehu prežila v Iz 14,12-13 len ako stopa, ako narážka. Polyteistický základ bol zabudnutý, no neskôr sa stal podkladom pre boj v nebesiach medzi Božimi anjelskými mocnosťami a vzbúrenými anjelmi, ktorí padli do podsvetia. Príbeh pretrval až do NZ (porov. Lk 10,18; 2 Pt 2,4; Zjv 12,7-9). Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 155-156. Pre charakteristiku satana pozri tiež ŠTRBA, *Satanov anjel*, 123-143.

⁴² Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 154-156. Pre tento posun v hierarchii izraelského panteónu pozri tiež ALEXYOVÁ, *Vývoj koncepcie božstva*, 119-121.

boha otcov s „poslovskými“ božstvami (anjelmi). El bol pôvodne patriarchom božskej rodiny i mnohých ľudských rodín. Pre svoju pomoc ľuďom bol chápaný sčasti ako rodinný či rodový boh, v textoch nazývaný „boh otcov“. So stratou Ela a spojením väčšiny jeho funkcií s funkciami JHWH sa staršia rola boha otcov ako toho, kto sprevádza rodinu (porov. Gn 35,3), v niektorých textoch posunula do roly anjelského sprievodcu (porov. Gn 48,15-16; Ex 23,20-22; 1 Kr 19,5-9; Ž 91,11-12). Funkcia sprevádzania rodiny alebo ľudu poslovskými božstvami sa v ugar. textoch nenachádza. Zdá sa, že táto zmena v bibl. textoch nie je zámerná. Poukazuje na pôsobenie kultúrnej pamäti a zároveň amnézie. Zníženie stupňa božskej identity zrejme uľahčil nejasný význam slova (*hā*) *'ēlōhīm*⁴³. Keďže môže odkazovať na „boha“ alebo „bohov“ a slúžiť ako rodový tvar výrazu pre JHWH, dovoľuje vymazať starší rozdiel medzi menšími a väčšími božstvami, vrátane poslov, rodinného božstva a JHWH. Táto nejasnosť uľahčila identifikáciu rodového božstva a božských poslov v niektorých bibl. textoch a rodového božstva s JHWH v iných statiach. V dôsledku toho sa pamiatka na pôsobenie rodového božstva vytratila. Zo sociálneho hľadiska tento posun v božských rolách signalizuje redukciiu rodinného náboženstva pri utváraní prevládajúcej kultúrnej pamäti pod vplyvom textovo dominantnejšej tradície, ktorú predstavovala kňazská časť Tóry a Dt s Dtr. V dôsledku posunu táto tradícia kritizovala rodinné náboženstvo a jeho prax (porov. najmä Lv 19,28.31; 20,6.27; Dt 14,1; 18,10-11; 26,14; 1 Sam 28; 2 Kr 21,6)⁴⁴.

2.2.5 Zhrnutie vývoja biblického monoteizmu na základe kolektívnej pamäti a amnézie

S touto zmenou v izraelskej kultúrnej pamäti vidíme, ako sa božské postavy v istom zmysle stávajú jednou alebo splývajú s Jednou. Amnézia božstva sa uskutočnila sčasti prostredníctvom nejasnosti slova *'ēlōhīm*, sčasti vďaka zmenám v chápaní božstva počas monarchického obdobia a napokon vďaka rastúcej dôležitosti monistického vývoja izraelského kultu, najmä od 8. stor. pred Kr. Neskorší bibl. redaktori zachovali niektoré staršie stopy náboženského života starých Izraelitov, ktoré sami nechápali a na ktoré tradícia zabudla. Tieto stopy prešli premiestnením, zjednotením a zredukovaním, aby sa mohli čítať a vykladať v súlade s neskoršími normami, najmä s monoteistickým

⁴³ Pre výklad tohto pojmu pozri tiež ŠTRBA, Prečo „odoprel si“, 77.

⁴⁴ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 156-157.

pohľadom na božstvo. V dôsledku toho Biblia zachováva oba prevládajúce pohľady, neskorších redaktorov a stopy skorších pamätí. Variujúce predstavovanie božstva v minulosti predpokladá, že nielen minulosť vo všeobecnosti, ale aj božstvo bolo rekonfigurované. Obraz božstva v bibl. spisoch prešiel reorganizáciou, vďaka ktorej sa „fakty“ o izraelskom božstve zoskupili do väčších narácií.

Pamätať si božstvo znamenalo znova vytvoriť, znova si pamätať v akejsi jednoduchej súvislosti množstvo starých božských portrétov rôznych hierarchických stupňov, a to nahromadením, ale aj vynechaním obrazov v sprostredkovanom a filtrovanom monoteistickom pohľade na božstvo. Predstava jedného božstva, čítaného spätne v bibl. korpuse, bola uholným kameňom kultúrnej pamäti v kňazskej tradícii a v Dt a Dtr pravdepodobne od 8. – 7. stor. pred Kr. Časom sa rôzne postavy a osoby božstva mohli vzájomne prispôbiť ako súčasť jedného portrétu, hoci nie celkom zhodne. Pridelenie rôznych minulých činov božskej pomoci jednému božstvu pomohlo neskorším kňazským a deuteronomistickým redaktorom vytvoriť narácie, rezonujúce s ich chápaním božstva v minulosti a súčasnosti.

Bibl. redaktori aj ich neskorší čitatelia vnímajú s monoteistickým Bohom široký naratívny kontext Pnt a Dtr, veľkých a malých prorokov, múdroslovné diela a iné spisy. V dôsledku toho sa dnešní veriaci zúčastňujú na procese, ktorý sa začal už v bibl. časoch: čítajú o monoteistickom Bohu v náboženských textoch Izraela, vrátane starších textov, ktoré obsahujú stopy izraelskej polyteistickej minulosti. Takýmto čítaním ju interpretujú monoteistickou optikou a vidia monoteistického Boha ako pôvodnú historickú skúsenosť starobylého Izraela na Sinaji a neskôr.

Pre náboženské tradície judaizmu a kresťanstva sa táto vízia monoteistického Boha z izraelskej minulosti stala normatívnou. Minulosť Izraela sa stala tiež Božím zjavením minulosti. Inými slovami, proces, ktorý interpretoval izraelské náboženské texty ako posvätné spisy, pretvoril izraelské zobrazenie minulosti. Bibl. zobrazenie minulosti sa stalo Božím slovom k Izraelu o Bohu v izraelskej minulosti. Podľa M. S. Smitha je Biblia z teologického pohľadu odhalením toho, čo Boh vyčlenil, aby sa pamätalo alebo zabudlo z Božieho vzťahu k Izraelu a svetu, rozšírené o Božie vlastnosti a usporiadanie⁴⁵.

⁴⁵ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 156-158.

Záver

Vývoj bibl. monoteizmu sa v minulosti prezentoval najprv v modeloch evolúcie, neskôr mojžišovskej revolúcie. Od 80. rokov 20. stor. sa autori teórií dajú rozdeliť do troch skupín na základe obdobia, v ktorom sa podľa nich vynoril v dejinách Izraela: 1. pred exilom, 2. v ranom Izraeli a 3. v exile a po ňom.

Do prvej skupiny autorov môžeme zaradiť profesora na New York University M. S. Smitha, podľa ktorého bibl. monoteizmus predstavuje izraelskú odpoveď na vonkajšiu hrozbu Mezopotámie a vnútorné sociálne zhoršenie. Nová predstava inverzie pozemskej a nebeskej moci (moc boha nepriamo úmerná moci kráľa) viedla k novej predstave jednej božskej skutočnosti, ktorá riadi osudy oboch, bezmocného Izraela i mocnej Mezopotámie. Rovnako kultúra so zmenšenými rodokmeňmi viac inklinovala k neseniu individuálnej zodpovednosti človeka za svoje správanie a za svet sa stávalo zodpovedné individuálne božstvo. M. S. Smith vyzoroval, že tento vývoj bol zaznamenaný tromi „monoteistickými metódami“. Prvou je „konvergencia“, prenesenie iných božských tradícií alebo charakteristík na JHWH. Takto sa mu prisudzovali charakteristiky iných božstiev alebo mytológie, potom čo tieto boli najprv popreté. Druhá metóda, „diferenciácia“, odlišovala JHWH od skoršej izraelskej minulosti a črty, ktoré boli pre starobylý Izrael tradičné, reinterpretovala ako črty cudzích národov. V súčasnosti M. S. Smith prezentuje tretiu metódu „kolektívnej pamäti a amnézie“, ktorá reinterpretovala staršie polyteistické pozostatky. Neskorší bibl. redaktori zachovali staršie stopy izraelského náboženstva, ktoré sami nechápali a tradícia na ne zabudla. Tieto stopy prešli premiestnením, zjednotením a zredukovaním, aby sa mohli čítať a vykladať v súlade s neskoršími normami, najmä s monoteistickým pohľadom na božstvo. V dôsledku toho Biblia zachováva oba prevládajúce pohľady, neskorších redaktorov a stopy skorších pamätí. Základom kultúrnej pamäti v kňazskej tradícii a v Dtr sa stala predstava jedného božstva, čítaného spätne v bibl. korpuse. Rôzne postavy božstva sa mohli vzájomne prispôbiť ako súčasť jedného portrétu. Monoteistická perspektíva neskoršej izraelskej náboženskej elity vyvolala kultúrnu amnéziu v predstavovaní božstva v Biblii. Jeho obraz prešiel reorganizáciou: znova sa pamätalo množstvo starých božských portrétov rôznych hierarchických stupňov panteónu, a to nahromadením, ale aj vynechaním obrazov v sprostredkovanom a filtrovanom monistickom pohľade na božstvo. Podľa M. S. Smitha je Biblia z teologického pohľadu

odhalením toho, čo Boh vyčlenil, aby sa pamätalo alebo zabudlo z Božieho vzťahu k Izraelu a svetu, rozšírené o Božie vlastnosti a usporiadanie.

Zoznam použitej literatúry

- ALEXYOVÁ, Adriana: Vývoj koncepcie božstva v Izraeli v predexilovom období, *StBiSl* 5 (2/2013) 91-125.
- ASSMANN, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München: C. H. Beck, 1992.
- COOK, Stephen L.: *The Social Roots of Biblical Yahwism* (SBLStBl 8), Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004.
- DAY, John: Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan. In: Walter Dietrich – Martin A. Klopfenstein (eds.): *Ein Gott Allein? JHWH-Verehrung und biblischer Monotheismus im Kontext der israelitischen und altorientalischen Religions-Geschichte*. 13. Kolloquium der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften 1993, Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1994, 181-196.
- DE MOOR, Johannes C.: The Crisis of Polytheism in Late Bronze Age Ugarit. In: Adam S. van der Woude (ed.): *Crises and Perspectives: Studies in Ancient Near Eastern Polytheism, Biblical Theology, Palestinian Archaeology and Intertestamental Literature* (OTS 24), Leiden: Brill, 1986, 1-20.
- DE MOOR, Johannes C.: *The Rise of Yahwism: The Roots of Israelite Monotheism* (BETL 91), Leuven: Leuven University Press/Peeters, 1990.
- FOWLER, Jeaneane: *Theophoric Personal Names in Ancient Hebrew: A Comparative Study* (JSOTSup 49), Sheffield: JSOT Press, 1988.
- GNUSE, Robert K.: *No Other Gods. Emergent Monotheism in Israel* (JSOTSup 241), Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997.
- GNUSE, Robert K.: Review: Mark S. Smith, *The Origins of Biblical Monotheism: Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts* [online]. [cit. 2012-09-25]. Dostupné na internete: <http://www.jhsonline.org/reviews/review031.htm>.
- HALBWACHS, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Presses Universitaires de France, 1952.
- HESS, Richard S.: The divine name Yahweh in Late Bronze Age sources, *UF* 23 (1991) 181-188.
- KARDIS, Mária – Slivka, Daniel (eds.): *Izraelský monoteizmus v kontexte dejín starovekého Blízkeho východu*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, 15. – 16. 4. 2008 v Prešove, Prešov: GTF PU, 2008.
- KAUFMANN, Yehezkel: *The Religion of Israel: From its Beginnings to the Babylonian Exil*, New York: Schocken Books, 1972.
- KEUSKA, Branislav: Revolučný izraelský monoteizmus v ponímaní Northropa Fryea. In: Mária Kardis – Daniel Slivka (eds.): *Izraelský monoteizmus v kontexte dejín starovekého Blízkeho východu*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, 15. – 16. 4. 2008 v Prešove, Prešov: GTF PU, 2008, 114-129.

- LIPÍNSKY, E.: שָׂפֹן *šāpôn*. In: *TDOT* XII (2003) 435-443.
- MESHEL, Ze'ev: Two Aspects in the Excavation of Kuntillet 'Ağrud. In: Walter Dietrich – Martin A. Klopfenstein (eds.): *Ein Gott Allein? JHWH-Verehrung und biblischer Monotheismus im Kontext der israelitischen und altorientalischen Religions-Geschichte*. 13. Kolloquium der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften 1993, Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1994, 99-104.
- MESHEL, Ze'ev: *Kuntillet 'Ajrud (Horvat Teman). An Iron Age II Religious Site on the Judah-Sinai Border* [online]. [cit. 2012-08-19]. Dostupné na internete: <http://www.fas.harvard.edu/~semitic/wl/digsites/SLevant/KuntilletAjrud2006>.
- NIERHR, Herbert: "Israelite" Religion and "Canaanite" Religion. In: Francesca Stavrakopoulou – John Barton (eds.): *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*. New York: T&T Clark, 2010, 23-36.
- POLIAKOVÁ, Mária: Viera Izraela a úskalia uctievania jediného Boha v polyteistickom prostredí. In: Peter Fedor (ed.): *Sväté písmo a Boží kult*. Zborník z konferencie s medzinárodnou účasťou, Svit: KBD, 2006, 73-80.
- SMITH, Mark S.: *The Origins of Biblical Monotheism. Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*, New York: Oxford University Press, 2001.
- SMITH, Mark S.: *The Early History of God. Yahweh and Other Deities in Ancient Israel* (The Biblical Resource Series), Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 2002.
- SMITH, Mark S.: *The Memoirs of God. History, Memory and Experience of the Divine in Ancient Israel*, Minneapolis: Fortress Press, 2004.
- ŠTRBA, Blažej: Satanov anjel (2 Kor 12,7). Niekoľko poznámok k biblickej biografii Satana v spisoch Corpus Paulinum. In: Anton Adam (ed.): *Angelológia a jej súčasné interpretácie*. Zborník z vedeckej konferencie konanej 11. 3. 2009, Badín: RKCMBF UK, 2009, 123-143.
- ŠTRBA, Blažej: Prečo „odoprel si“ v Ž 8,6a, *StBiSl* 5 (1/2013) 74-85.
- TIGAY, Jeffrey: *You Shall Have No Other Gods. Israelite Religion in the Light of Hebrew Inscriptions* (HSS 31), Atlanta: Scholars Press, 1986.
- ZAJĄC, Ewa: Monolatria czy monoteizm. Droga Izraela ku wierze w Jednego Boga. In: Mária Kardis – Daniel Slivka (eds.): *Izraelský monoteizmus v kontexte dejín starovekého Blízkeho východu*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, 15. – 16. 4. 2008 v Prešove, Prešov: GTF PU, 2008, 68-82.
- ZEITLIN, Irving: *Ancient Judaism: Biblical Criticism from Max Weber to the Present*, Cambridge: Polity Press, 1984.
- ZEVIT, Ziony: *The Religions of Ancient Israel. A Synthesis of Parallax Approaches*, London – New York: Continuum, 2001.

Zhrnutie

Článok uvádza, ako sa vyvíjali teórie o vývoji biblického monoteizmu: od evolučného a revolučného modelu po súčasnú širokú paletu teórií, ktoré sa dajú rozdeliť do troch skupín na základe obdobia, v ktorom sa monoteizmus podľa ich autorov vynoril v dejinách Izraela – pred exilom, v ranom Izraeli a v exile a po ňom. Pozornosť sa ďalej sústreďuje na teóriu Marka S. Smitha, ktorého môžeme zaradiť do prvej skupiny autorov, a na metódy, ktorými bol podľa neho vývoj biblického monoteizmu zaznamenaný: metódu duálneho procesu „konvergencie“ a „diferenciácie“ a novšiu metódu „kultúrnej pamäti a amnézie“.

Kľúčové slová: biblický monoteizmus, Izrael, kultúrna pamäť, doba železná.

Summary

The article states how theories about the development of biblical monotheism have developed: from evolutionary and revolutionary model to the current wide range of theories that can be divided into three groups based on the period when monotheism, according to their authors, emerged in Israel's history – before exile, in early Israel and in exile and beyond. Then attention is focused on the theory of Mark S. Smith who can be placed in the first group of authors, and on the methods by which, in his opinion, the development of biblical monotheism was recorded: the dual process of “convergence” and “differentiation” and a more recent method of “cultural memory and amnesia”.

Keywords: Biblical Monotheism, Israel, Cultural Memory, Iron Age.

Adriana Alexyová
Lužická 3
811 08 BRATISLAVA, Slovenská republika
adrianaalex@yahoo.com

Contents

Treaties

Adriana ALEXYOVÁ

The development of the theories on development of the biblical monotheism and the theory of Mark S. Smith 1-22

Federico GIUNTOLI

The eternal contradictions of David. The case of 2Sam 24:1-25 23-40

Blažej ŠTRBA

From contemplation to the praise of the winged guardian.
A theological shift inside the Psalter in Ps 63:3-4 41-69

Jozef TIŇO

Chronicles and the Final Edition of the Psalter: Comparing the Theologies 70-80

Juraj FENÍK

ἐὰν ὕψωθῶ ἐκ τῆς γῆς: Jesus on the shore in John 21 81-111

Abstracts and reviews 112-133

Communications and references 134-136

Obsah

Štúdie

Adriana ALEXYOVÁ

Vývoj teórií o vývoji biblického monoteizmu
a teória Marka S. Smitha 1-22

Federico GIUNTOLI

Večné Dávidove protirečenia. Prípad v 2 Sam 24,1-25 23-40

Blažej ŠTRBA

Od pohľadu k oslave okrídleného ochrancu. Teologická zmena
v žaltári prostredníctvom Ž 63,3-4 41-69

Jozef TIŇO

Knihy kroník a záverečná edícia žaltára: konfrontácia
rozdielnych teológií 70-80

Juraj FENÍK

ἐάν ὑψωθῶ ἐκ τῆς γῆς: Ježiš na zemi v Jn 21 81-111

Abstrakty a recenzie 112-133

Správy a oznamy 134-136